

Qərənfil Zeyqəm qızı Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı, baş müəllim
qerenfilrzayeva40@gmail.com

XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN YARADICILIĞINDA POEMA JANRI

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Xəlil Rza Ulutürk özünəməxsus poetik deyimi, qələmə aldığı mövzuya əsl sənətkar münasibətilə seçilən şairlərdəndir. Onun yaradıcılığında poema janrı xüsusi yer tutur və böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə X. R. Ulutürkün poema yaradıcılığı araşdırılmış, bir neçə poeması təhlil edilmişdir. Xəlil Rzanın poema janrına müraciət etməsinin səbəbi göstərilmiş, bu janra verdiyi önəmin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Xəlil Rza düşünürdü ki, poemada qələmə alınan həyat – real həyatdır, bu real həyatdan, real varlıqdan alınan təəssürat isə qanadlıdır, yüksəkdir, idealdır. Şairin fikrinə görə, poema şeir ilə hekayətin elə bir xüsusi növüdür ki, orada tərənnüm ruhu, qəhrəmanlıq ruhu var, həyatın yalnız ali həqiqətlərini göstərməklə vəcdə gələn şair ürayinin döyüntüləri var.

Məqalədə Xəlil Rzanın “Məhəbbət dastanı”, “Krasnodon qartalları”, “Əlvida, Azərbaycan!” və “Qnım bayrağımdadır” poemaları təhlil obyektinə çevrilmiş, poemaların ideya-bədii məziyyətləri, şair tendensiyası düzgün müəyyənləşdirilmişdir.

***Açar sözlər:** şair, poema, ideya, qəhrəman, vətən*

The genre of poem in the activities of Khalil Rza Ulutürk

Summary

Khalil Rza Ulutürk, one of the prominent figures of Azerbaijani literature, is one of the poets distinguished by his unique poetic expression and a real artist's attitude to his subject. The poem genre has a special place in his work and is of great importance.

The article examines the work of H. R. Ulutürk's poems and analyzes several poems. The reason why Khalil Rza turned to the genre of poetry was given, and the essence of the importance he attached to this genre was clarified.

Khalil Rza thought that the life written in the poem is real life, and the impression from this real life, from a real being, is winged, high, ideal. According to the poet, the poem is a special kind of poetry and story, where there is a spirit of praise, a spirit of heroism, the heartbeat of the poet, who is delighted to show only the highest truths of life.

The article includes Khalil Rza's "Epic of Love", "Krasnodon Eagles", "Goodbye, Azerbaijan!" and "My blood is in my flag" poems have become the object of analysis, the ideological and artistic merits of the poems, the poet's tendency have been correctly identified.

Key words: poet, poem, idea, hero, homeland

Giriş

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün çoxşaxəli bədii yaradıcılığında poema janrı mühüm yer tutur. Onun poema janrına müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. Şair düşünürdü ki, "poemada qələmə alınan həyat – real həyatdır, bu real həyatdan, real varlıqdan alınan təəssürat isə qanadlıdır, yüksəkdir, idealdır"(Ulutürk, 1963: 13), "poema şeir ilə hekayətin elə bir xüsusi növüdür ki, orada tərənnüm ruhu, qəhrəmanlıq ruhu var, həyatın yalnız ali həqiqətlərini göstərməklə vəcdə gələn şair ürəyinin döyüntüləri var" (X. R. Ulutürk, 1963: 19). Elə buna görə də Xəlil Rza Ulutürk, yaradıcılığının müxtəlif vaxtlarında kiçik həcmli şeirə sığdıra bilmədiyi böyük, dərin, ülvü düşüncələrini poemalarında əks etdirmişdir.

"Məhəbbət dastanı" (1957-1959), "Atalar-oğullar", "Bayatı-Şiraz" (1964-1972), "Krasnodon qartalları" (1967), "Qanadlılar", "Gələcəksən baharda" (1970), "Həsrət" (1971), "Təbrizli şairin düşüncələri" (1970), "Hara gedir bu dünya", "İki qardaşın söhbəti", "Məni bir dərd yandırar", "Məktublar gedər-gələr", "O gün gələcək", "Şuşa səfəri", "Adımız, soyadımız" (1965), "Dənə gələn toyuqlar" (1983), "Ürəyimdə qalan tikan" (1985), "Yadımda, Samirə" (1986), "Çənlibel" (1988), "Məftillə sarınmış yaralar", "Əlvida, Azərbaycan!", "Qanım bayrağımdadır" (1991-1994) və s. poemalarında Xəlil Rzanın cəsarətli şair şəxsiyyəti ilə yanaşı əsl vətəndaş mövqeyi də diqqəti cəlb edir.

Akademik Bəkir Nəbiyev "İstiqlal şairi" monoqrafiyasında X. R. Ulutürkün poema yaradıcılığından danışarkən bir faktı xüsusilə qeyd edir ki, "şair heç vaxt ilham yorğunluğu keçirməmiş, onun qəlbi həmişə yaradıcılıq eşiqi döyünmüşdür...X. Rzanın bir şair kimi başqa bir ləyaqəti də onun qələminin epik vüsətə malik olması ilə bağlıdır. Brest qalası qəhrəmanı Əliheydər İbrahimovun döyüş qəhrəmanlığına və öz sevgisi sayəsində onu ölümdən xilas etmiş Asya xanımın fədakarlığına həsr olunmuş "Məhəbbət dastanı", ataların humanizm və mübarizə estafetini oğulların davam etdirməsi gərəkliyini alqışlayan "Atalar-oğullar" poeması, Söhrab Tahirə xitabən yazılmış "Az ömürlü ağ günlər", təbiətin ilkinliyini və bəkarətini qorumaq əzmi ilə nəfəs alan "Bayatı Şiraz", Xəzər qasırğasında öz vəzifəsi başında həlak olmuş qəhrəmanların xatirəsini əbədləşdirən "Tufandan güclülər" kimi əsərləri bunu aydın şəkildə təsdiqləyir". (B. Nəbiyev, 2001: 190)

Ümumiyyətlə, Xəlil Rza poemanı bir janr olmaq etibarilə yüksək qiymətləndirmiş və onun özünəməxsus poetikasının olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Əsasən də biz Xəlil Rzanın bu qənaətinə 1963-cü ildə yazdığı "Müharibədən sonrakı Azərbaycan sovet ədəbiyyatında poema janrı (1945-1950)" adlı dissertasiya işində tez-tez rast gəlirik. Rus təhqidçisi V. Belinskiyin poema janrı haqqında dolğun qənaətləri – "poema həyatı onun ən mühüm məqamlarında ehtiva edir"(X. R. Ulutürk, 1963: 17) fikri X. Rzanı bu janrın gözəl nümunələrini yaratmağa ruhlandırmışdır.

Xəlil Rza Ulutürk zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkardır.

Xəlil Rzanın mübariz ruhu, vətən eşqi və şair səmimiyyəti əksər əsərlərində qabarıq şəkildə görünür. Şairin hələ sovetlər dönəmində yazdığı "Məhəbbət dastanı" poemasında bu əhvali-ruhiyyə çox aydın görünməkdədir.

1957-1959-cu illərdə qələmə alınmış "Məhəbbət dastanı" poeması Böyük Vətən Müharibəsi illərində rəşadətli döyüşən, xalqımızın qəhrəman oğlu, qvardiya mayoru Əliheydər İbrahimova və onun vəfalı ömür-gün yoldaşı Asya Hüseynzadəyə həsr olunmuşdur. Əsər xarakteri etibarilə epik-lirik dastançə da adlandırılır.

"Hər şeydən əvvəl X. Rza əsəri ilhamlı bir qələmlə yazmışdır. Düzdür, şair özü əsəri poema adlandırır, amma bu, poemadan daha çox qəhrəmanın həyatı haqqında fraqmentlər, bədii lövhələrdir. Müəllif

uzunçuluğa yol verməmiş, əsər boyu yığcamlığı, səliqəliliyi gözləyən şair, qəhrəmanı Əliheydəri, onun arvadı Asya və anası haqqında fikirlərini bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə söyləmiş, ürəyini boşaltmışdır. Şair sovet adamının yüksək mənəvi sifətləri haqqındakı fikirlərini ürəkdən duyaraq misralara çevirmişdir. (Məmmədov, 1959: 6)

Müəllif Asyanın simasında mərd, dözümlü, sədaqətli və qayğıkeş Azərbaycan qadınının obrazını yaratmışdır. Bu, təkcə fakt olmaqla qalmır, həmçinin Xəlil Rza Ulutürkün Azərbaycan qadınına olan münasibətini, məhəbbət və ləyaqətinə bəslədiyi ehtiramı göstərir.

Poemada təsvir olunan məhəbbət adı bir hiss deyildir, insanı mənəvi cəhətdən bütövləşdirən ən ali bir duyğu kimi dəyərlidir. Yaşatmadan yaşamağın mümkünsüzlüyünü göstərən həyat amalıdır.

Şairin 1960-cı illərdə yazdığı “Krasnodon qartalları” poeması müharibə mövzusunda yazılmış dövrünün ən sanballı əsərlərindəndir. Bu poema dərin həyatı müşahidələr, gərgin araşdırmalar və tarixi həqiqətə sədaqətlə yanaşma baxımından xüsusilə diqqətəlayiq əsərlərindəndir və Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının 50 illik yubileyi münasibətilə yazılmışdır.

Poema ikinci dünya savaşından nəşət edən, Böyük Vətən Müharibəsi adı ilə tarixə yazılan, 1941-1945-ci illərdə alman faşizminin Rusiyaya hücumu ərəfəsində faşistlərə qarşı gizli mübarizə aparan, məşhur “Gənc Qvardiya” təşkilatı sıralarında fəaliyyət göstərən azərbaycanlı qəhrəman Əli Əsədulla oğlu Dadaşov və onun silahdaşlarının igidliyindən bəhs edir. Müəllif hələ poemanın proloqunda barəsində söhbət açacağı qəhrəmanı yetişdirən Vətənin, torpağın, təbiətin, hətta geniş sferada kainatın özünün qəhrəmanlığını vəsf edir:

Mənə elə gəlir:

əzəl binadan

Bu dünya dolanır qəhrəman kimi

Yaşayır təbiət, ömr edir cahan –

Qüdrətli, möhtəşəm bir insan kimi!

Qəhrəman deyilmi bu yer kürəsi?!

Qanında dəryalar, çaylar çağlayır.

Min ildir, bəlkə də milyon ildir o,

Bəşəriyyət boyda külfət saxlayır (X. R. Ulutürk, 1967: 10)

Xəlil Rza düşünür ki, hər insan qəhrəman ola bilməz. Qəhrəmanlıq o zaman mümkündür ki, cəsarətlə silahlanasan. Cəsarət olmayan insanda qəhrəmanlıq nişanəsi də ola bilməz. Ən adi qarışqanın belə ağır yük altına girməsini şair böyük qəhrəmanlıq adlandırır.

Poemanın proloqunda şairi düşündürən məsələlərdən biri zaman və məkandır. O, zaman və məkanın sonsuzluğunu əzəli qəhrəmanlıq sanır. Xəlil Rza bu məqamda Vətəni ilə öyünür. Qoynunda igidlər bəsləyib böyüdən dogma torpağının tarixən yetirdiyi igidləri yada salır:

Alovu, atəşi yalnız yerdə yox,

Qanında bəsləyir bu el, bu məkan.

Babəklər yetirmiş Azərbaycanın

Başqa bir adı da: Azərbabəkan! (X. R. Ulutürk, 1967: 12)

Müəllif özünün də belə bir əhəmiyyətli əsəri qələmə almaq üçün bir çox çətinliklərə dözməli olacağının vacibliyini duyur və yazır:

Sənətin yolları dırmanır dağa

Dağları çiynində daşımaq gərək.

Layiq olmaq üçün belə torpağa

Yalnız qəhrəmantək yaşamaq gərək!

Gəlmişəm Bakıdan Krasnodona,

Gəlmişəm ildırım qatarlarla mən.

Əl-ayaq çəkilib şəhər susanda,

Söhbət eləyirəm bir çinarla mən. (X. R. Ulutürk, 1967: 12)

Proloqdan sonra poema “Çinarla söhbət” fəslə ilə başlanır. Bu fəsildə şair qəhrəmanının dili ilə xalqımızın ər oğullarını yada salır, onların döyüş əzmini, azadlıq uğrunda mübarizəsini iftixar hissilə təsvir edir. Bu məqamda Əlinin atası Əsədulla kişinin dogma vətəni Cənubi Azərbaycanda, Təbrizdə alovlanan azadlıq hərəkatına toxunulur, azadlıq mücahidlərinin başına gələn faciələrdən kədər hissilə bəhs olunur.

Xəlil Rzanın “Krasnodon qartalları” poeması faşizmə, faşizmin simasında bəşəriyyətə qənim kəsilən hər cür qaniçənliyə etiraz ruhunda yazılmış bir əsərdir. Müəllif, insanlıq simasını itirmiş faşist Renatus, xain

Solikovski, satqın Kuleşov kimi yırtıcıları ifşa etməklə kifayətlənmir, həmçinin faşizmi törədən səbəbləri də bədii şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır.

Poemada Əli Dadaşov surəti doğma vətənimizdən uzaqlarda faşistlərə qarşı mübarizədə qəhrəmanlıqla həlak olmuş igid oğullarımızın ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Şairin məhəbbətlə yaratdığı bu obraz günümüzün də qəhrəmanları ilə səsleşir. Əli kimi qəhrəmanların Vətənlə əbədi bağlılıqlarını, onlara olan ümumxalq məhəbbətini şair səmimi misralarla ifadə edir. Əlinin doğma vətənə məhəbbəti aşağıdakı sətirlərdə daha təsirli ifadə olunmuşdur.

- Deyirəm:

Vətəndən heç olmasa siz
Bircə ovuc torpaq gətirin mənə
Məni o torpağa yetirməsəniz

Barı o torpağı yetirin mənə. (X. R. Ulutürk, 1967: 17)

Təkcə bu ifadələr vətənə məhəbbətin böyüklüyünü, nəhayətsizliyini göstərən faktlardan biridir.

Mərdlik, mübarizlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətləri tərənnüm edən “Krasnodon qartalları” poeması bu günümüz üçün də aktual bir əsərdir. Torpaqlarının 20%-i işğal altında qalan, minlərlə sakini evsiz-eşiksiz, qaçqın-köçkün, didərgin həyatı yaşayan xalqımızın Əli Dadaşov kimi vətənpərvər gənclərə bu gün daha çox ehtiyacı var. Əsər oxucularda düşməyə nifrət, vətənə, xalqa məhəbbət və sədaqət kimi ülvə hisslər təlqin edir.

“Şair var ki, səsi şeirindən, şeiri səsindən uzağa getmir, amma Xəlil Rza şeirinin səsi yer üzündə yaşayan bütün Azərbaycan türklərini silkələyirdi. Xəlil Rza bu millətin üsyankar səsi idi, rus imperializminə, daxili düşmənlərə qənim kəsilən səsi...” (Yusifli, 1988: 4)

Onun üsyankar ruhu, ədalətsizliyə etirazı öz poetik ifadəsini ölməz əsərlərində tapıb. Şairin “Əlvida, Azərbaycan!”, “Qanıma bayrağımdadır!” poemalarında 20 Yanvar gecəsində (1990) sovet imperiyasının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi vəhşiliklər ifşa olunur.

“Əlvida, Azərbaycan!” poeması azadlıq aşiqinin zindana salındığı günlərin məhsuludur. Bu əsər öz mövzusu, əhatə etdiyi məsələlər baxımından Xəlil Rzanın sonralar yazdığı “Qanıma bayrağımdadır!” poemasının bir növ başlanğıcıdır.

Poema şairin dərin kədəri ilə başlanır. Bakının Salyan kazarması yanındakı avtobus parkında ağır maşınların kapotuna və divarlara insan qanı ilə yazılmış “Öldük, amma qaçmadıq”, “Bizim qisasımızı alın!”, “Əlvida, Azərbaycan!” cümlələri onsuz da narahat olan şair qəlbini didib-parçalayır.

Kameraya sığmıram. Kameramız kiçik, dar,
Döşəmədə səslənir var-gəl edən addımlar.

Döşəmə qırmızı qan, divarlar qan qırmızı,
Qarşımda ağ vərəqdə al qırmızı bir yazı. (X. R. Ulutürk, 2003: 586)

Salındığı kamerada döşəməni, tavanı, divarları qan rəngində görəndə şair, nahaq qanları törədən qırmızı imperiyanın daxili simasını açır:

Qırmızı imperiya... caynaqları, gözü qan,
Ən şərəfsiz əllərdən Nobel çələngi alan

Qızıl-qırmızı yalan, qızıl-qırmızı ilan,
Girib adam cildinə vəz edir aşkarlıqdan. (X. R. Ulutürk, 2003: 587)

Şair inanır ki, qolu çiyindən düşərək al qanı çəkmələrinə dolmuş yaralı azadlıq aşıqları özündə güc tapıb ayağa qalxacaq, onların qoparılmış qolları yaralı bayraqtək bəşəriyyətin başı üzərində dalğalanacaqdır.

Əsərin sonunda şair düşməyə qarşı barışmazlığını və günahsız axıdılan qanların yerdə qalmayacağına inamını ifadə edir. Qəzəbdən sanki şairin gözlərindən od parlayır, nahaq tökülən qanların qisasını alacağına and içir:

Bulaqlar ölkəsində susuzluqdan çatlayan
dodaqlara and olsun!

Özü dağlardan ağır, əhdi göy tək uca
Qanlı dar ağacına tərəddüdsüz yanaşan
qoçaqlara and olsun!

Mən o zülmətdən qara kor heykəli yıxmamış,
Cahanda son fəthənin axırına çıxmamış,
Getməyəcəm aləmdən.

İldırım döncəm.

Bir gün son qəsbkarın

Peysərində sönəcəm! (X. R. Ulutürk, 2003: 626)

Xəlil Rza Ulutürkün “Qanım bayrağımdadır!” poeması da doğma vətənin taleyi, xalqımızın azadlıq ideali mövzusunda. Əsər 1991-1994-cü illərdə qələmə alınıb.

“Azadlığına edilən ağır qəsd nəticəsində Lefortovo zindanında çəkdiyi məşəqqətlər X. Rzanın psixikasında elə böyük təsir buraxmışdı ki, şair uzun müddət, hətta dünyasını dəyişənə qədər həmin günlərin istər fiziki, istərsə də mənəvi sıxıntısından qurtara bilməmişdi”. (B. Nəbiyev, 2001: 210)

Elə buna görə də şair xəyalı yenidən o günlərə qayıdır və poemanı zindanın təsviri ilə başlayır.

İçindəki kədərdən sıxılan şair özünü zindanın kiçik kamerasında, ləxələnmiş şəhid qanlı döşəmə üzərində təsəvvür edir. “Şəhidlərin ideal tərənnümündən, İlham və Fərizə məhəbbətindən psixoloji-mənəvi yol götürən milli xarakter sonra həmin yolu” (Ə. Əsgərli, 2012: 36) azadlıq uğrunda mübarizədə həlak olmuş şəhidlərin müqəddəs ruhlarını anmaqla davam etdirir. Azadlıq fədailərinin vətən eşqi, saf məhəbbəti şair qəlbinə qururlandırır və dünyanı şəhid qanı ilə suvarılmış bir məmləkətə baş əyməyə çağırır.

Azadlığı uğrunda tökübsə bu qədər qan,

Nəçin Azərbaycana baş əymir bütün cahan?

Xəlil Rza xalqın başına gətirilən faciələrin səbəbkarları sırasında başlıca olaraq Mixayıl Sergeyeviç Qorbaçovu lənətləyir:

Qorbaç – qozbel deməkdir. Qozbel üçün nə fərqi

Al qanına bələsin Türkü, İslamı, Şərqi.

Sonra şair bəşər qatili adıyla Lenini yada salır, onu bütün cinayətlərin təməl daşını qoyan İblisə bənzədir:

“Suç” dedim, cinayəti suçu adlandırmaq biz?

Lenin – bəşər qatili. Lenin - ən böyük İblis! (X. R. Ulutürk, 2003: 542)

Tərədilən cinayətləri göz önünə gətirən şair, xalqın qan yaddaşına çevrilən ağırlı taleyinin əbədiyyət evində unudulmayacağını bildirir.

Poemada müəllif Azərbaycan xalqının xilaskarı, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin obrazını böyük məhəbbətlə canlandırır. Şairin Dədətürkə inamı sonsuzdur:

Daim səngər başında, əzəmətli, mərd, ulu

Dədətürk – günəş oğlu.

İstər ildırım düşsün, istər gürşad, ya dolu

Səngərini buraxmaz, Dədətürk – məslək oğlu.

Xəlil Rza Ulutürk qənaətlərində necə də haqlı idi! O, xalqın nicat yolunun başlanğıcını Dədətürk deyə vəsf etdiyi, məsləkinə, qeyrətinə sığındığı Heydər Əliyevdə görürdü:

Günəşin qarşısında alını açıq, üzü ağ

Ağdır DƏDƏTÜRKÜMÜZ!

Hüceyrəsinə qədər büllur imanla dolu

DƏDƏTÜRK – qeyrət oğlu! (X. R. Ulutürk, 2003: 546-547)

Xəlil Rza inanırdı ki, Dədətürk – Heydər Əliyev böyük vətənpərvərdir. Şair özü vətəninə sevdidiyi üçün bu hissə ona doğma idi. “Onun nəzərində vətənpərvərlik – məfkurədir, məsləkdir. Vətənsizlik və ya məfkurəsizlik, məsləksizlik eynidir. Vətənpərvərlik – şan, şərəf, namus, qəhrəmanlıqdır. Bu ali hissə biganəlik isə miskinlik, nədanlıq, bədbəxtlikdir”. (Cəfər, 1980: 48)

Nəticə

Aparılan bu kiçik araşdırmanın nəticəsi olaraq onu deyə bilərik ki, Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı bütöv bir vətənpərvərlik məktəbidir və gələcək nəsillərin bu ruhda tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. X. R. Ulutürk. Mühəribədən sonrakı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında poema janrı(1945-1950). Bakı, 1963 (namizədlik dissertasiyası)
2. B. Nəbiyev. İstiqlal şairi. Bakı, “Elm”, 2001
3. K. Məmmədov. Məhəbbət dastanı haqqında söhbət. “Bakı” qəzeti, 1959, 3 oktyabr
4. X. Rza. Krasnodon qartalları. Bakı, 1967
5. Vəqif Yusifli. İstiqlalın üç oğlu. Y. Axundlunun “İstiqlal şairləri” kitabına müqəddimə. Bakı, 1988
6. X. R. Ulutürk. Mən onsuz da əbədiyəm. Bakı, 2003
7. Bəkir Nəbiyev. İstiqlal şairi. Bakı, 2001
8. Əlizadə Əsgərli. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərlərinə ön söz. Bakı, 2012
9. Məmməd Cəfər. Həmişə bizimlə. Bakı, “Yazıçı”, 1980